



2023, 12 (1), 302-319 | Araştırma Makalesi

Kur'an'daki Peygamberler Örneğinde Kardeşlerin Hukuku

Abdussamet VARLI ¹ Yusuf TOPYAY ²

Öz

Kur'an, gönderilmiş olan birçok peygamberden sadece çok azının hayatından tüm insanlık için rol model olacak kısmı örnekler yer vermiştir. Dolayısıyla Kur'an'da kendisine yer bulmuş olan peygamber örneklerin, insanlık tarihi içerisinde adeta seçilmek suretiyle ele alınmış çok önemli hususları ihtiva etmiş olduğu muhakkaktır. Peygamberlerin gönderilmiş oldukları toplumlar ile aralarında geçen tebliğ, davet, mücadele, diyalog gibi ilişkilere bakıldığında, bu örneklerin inanan kimselerin günlük hayatının her safhasında karşısına çıkacak ailevi, sosyal, ahlaki ilkeleri barındırmış olduğu müşahade edilecektir. Sosyal hayatın ailede biçimlenmesinde birincil yeri ve etkisi olan (biyolojik) kardeşlerin uyumu aynı zamanda İslam'ın hedeflemiş olduğu ideal toplumun oluşmasını sağlayacaktır. Günlük hayat içerisinde fertlerin en çok hukuku taalluk eden kişilerin başında kardeşlerinin geldiği söylenilebilir. Sosyal bir varlık olması yönüyle oluşturacağı çevresinde ise insanın en önemli muhataplarından biri, hayata aynı ortamda başladığı, aynı kültür ve terbiyeyi aldığı ve benzer mücadeleleri birlikte vermiş olduğu kardeşleridir. Kardeşler arasında oluşacak olan hukukun birçok yönüyle topluma yansiyacak olması ve toplumun şekillenmesi sürecinde birincil etkiye sahip olması sebebiyle, Kur'an'ın kardeşler arası iletişime bakışı son derece önemlidir. Bu önemli iletişim ortamında, rol model olmuş peygamberleri, kardeşlerin kendi hayatlarında örnek almaları ise inlanmış bir kimse için olmazsa olmazlar arasında kabul edilmelidir. Ailede kardeşler özelinde Kur'an'ın en önemli rol model şahsiyetler olarak insanlığa sunmuş olduğu peygamber hayatları çerçevesinde ne söylemiş olduğu bu çalışmanın ana eksenini oluşturmaktadır. Kıyamete dek insanlık için yol gösterici kimliğe sahip olan Kitabullah'ın, ailenin ve toplumun temeli mahiyetindeki kardeşler hakkındaki yaklaşımı peygamberler özelinde hangi mesaj ve örneklerle insanlığa sunulmuştur? Bu soru cevaplandığında ilahi öğreti çerçevesinde oluşturulmak istenen fertler arası sağlıklı birincil ilişkilerin keyfiyeti de bir nebze cevabını bulmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kardeş, Aile, Peygamberler, Hukuk, Toplum.

Varlı, A. & Topyay, Y. (2023). Kur'an'daki Peygamberler Örneğinde Kardeşlerin Hukuku. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 12 (1), 302-319. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1197744>

Geliş Tarihi	03.11.2022
Kabul Tarihi	12.02.2023
Yayın Tarihi	26.03.2023
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üni. İlahiyat Fak. Temel İslam Bilimleri (Tefsir) Böl., Türkiye, avarli@bayburt.edu.tr / ORCID: 0000-0001-9094-861X

² Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üni. İlahiyat Fak. Temel İslam Bilimleri (Tefsir) Böl., Türkiye, ytopay@bayburt.edu.tr / ORCID: 0000-0002-3025-5704



2023, 12 (1), 302-319 | Research Article

The Law of Brothers in the Example of Prophets in the Qur'an

Abdussamet VARLI ¹

Yusuf TOPYAY ²

Abstract

The Qur'an includes partial examples from the lives of only a few of the many prophets that have been sent, which will be role models for all humanity. Therefore, it is certain that the prophetic examples that have found their place in the Qur'an contain very important issues that have been dealt with by being selected from the history of humanity. When we look at the relations between them and the societies to which the prophets were sent, such as notification, invitation, struggle, and dialogue, it will be observed that these examples contain familial, social and moral principles that believers will encounter at every stage of their daily life. The harmony of siblings, which has the primary place and influence in the shaping of social life in the family, will also ensure the formation of the ideal society aimed by Islam. In daily life, it can be said that the siblings of the individuals are at the forefront of the people who deal with the law the most. One of the most important interlocutors of a person in the environment that he will create in terms of being a social being is his siblings, who started life in the same environment, received the same culture and upbringing, and fought similar struggles together. The Qur'an's view of communication between siblings is extremely important, since the law that will be formed between siblings will be reflected in the society in many ways and have a primary effect in the shaping of the society. In this important communication environment, it can be considered as a must for a believer that the prophets, who became role models, are taken as an example by the brothers in their own lives. The main axis of this study is what the Qur'an said within the framework of the lives of the prophets that the Qur'an presented to humanity as the most important role model personalities in the family. With which messages and examples, specific to the prophets, was the approach of Kitabullah, who has a guiding identity for humanity until the Day of Judgment, about siblings, who are the foundation of the family and society, presented to humanity? When this question is answered, the nature of the healthy primary relations between individuals, which is desired to be established within the framework of divine teaching, will have found its answer to some extent.

Keywords: Brother, Family, Prophets, Law, Society.

Varlı, A. & Topyay, Y. (2023). The Law of Brothers in the Example of Prophets in the Qur'an . *Journal of the Human and Social Science Researches* , 12 (1) , 302-319 . <https://doi.org/10.15869/itobiad.1197744>

Date of Submission	03.11.2022
Date of Acceptance	12.02.2023
Date of Publication	26.03.2023
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Asst. Prof., Bayburt Uni. Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences (Tafseer), Türkiye, avarli@bayburt.edu.tr / ORCID: 0000-0001-9094-861X

² Asst. Prof., Bayburt Uni. Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences (Tafseer), Türkiye, ytopyay@bayburt.edu.tr / ORCID: 0000-0002-3025-5704

Giriş

İnanan kimseler için Kur'an, sıradan bir kitaptan öte bir gerçekliği ve bu gerçekliğin vaadetmiş olduğu gelecek tasavvurunu içeren hakikatler bütünüdür. Bu bakış açısıyla Kur'an, müntesipleri için dünya hayatında gerçek saadeti ve ebedi hayatta kurtuluş reçetelerini içermektedir. İşte bu sebeple inanan bir kimse için Kur'an'ın içerisine almış olduğu her bir hakikat dikkate değer ve hayata aktarılma noktasında vazgeçilmezdir. İnanan kimselerin hayatlarını düzene koyma ve kendileri için oluşturmak istedikleri gelecek tasavvurları için Kur'an'da birçok örnek söz konusudur (Bakara 2/17, 26; Ra'd 13/17; İbrahim 14/24, 25, 26, 45; Nahl 16/ 75, 76). Günlük hayat içerisinde yansımalarına rahatlıkla ulaşılabilir ve aynı rahatlıkla uygulanabilecek bu örneklerin var olması, Kur'an'ı her çağa hitap edebilecek bir kitap olma imkânına kavuşturmuştur. Bu misaller içerisinde, yaşanmış gerçekliği temsil ediyor olmaları ve aynı zamanda sebep-sonuç açısından pratik yansımaları arz etmeleri yönüyle peygamber kıssaları önemli yer tutmaktadır.

Peygamber kıssalarının Kur'an'da büyük bir yeküne tekabül etmesi hem İslam tarihi boyunca hem de son yıllarda kıssalar üzerine birçok çalışmanın yapılmasını gerekli kılmıştır. Bu gereklilik muhataplara verilmek istenin mesajın niteliği ile ilgili olduğu gibi kıssaların geçmiş olduğu özel durumlar veya şahıslarla ilgili de olmuştur. Son dönemlerde yapılmış araştırmalarda, özel bazı kıssaların vermiş olduğu mesajlar, kıssaların keyfiyeti, kıssalar bağlamında İsrailî rivayetler, fikhî açıdan kıssaların durumu gibi pek çok mesele ele alınmış ve incelenmiştir. İnsan fitratının değişmezliği ilkesinin bir sonucu olarak kıssalardan alınması gereken ders ve mesajların evrensel bir niteliği haiz olması, bu türden çalışmaların devam edeceğinin de en açık göstergesi olarak kabul edilebilir.

Özel olarak kardeş mevzu bahis olduğunda Kur'an'da geçmekte olan kıssalar üzerinde yapılmış olan çalışmalardan ise; *"Yusuf Suresi/Kıssası Bağlamında Hz. Yusuf ile Kardeşleri Arasında Geçen Olayların Eğitim Açısından Değerlendirilmesi"* (Kaya & Çiçek, 2019, s. 108) *"Kur'an'da Kardeş Şiddeti: Hâbil-Kâbil ve Hz. Yûsuf Kıssalarına Psikolojik Bir Bakış"* (Yıldız, 2020, s. 73) ve *"Kur'an'daki Yusuf Kıssası'nın Kardeşlik Ahlakı Bağlamında Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi"* (Yıldırım, 2021, s. 799) şeklinde üç çalışmanın öne çıkmış olduğu görülecektir. Bu çalışmalar dışında Kur'an'da kardeşlik hukukunun ele alındığı farklı birkaç çalışma daha mevcuttur.

Yukarıdaki çalışmalar dışında, Kur'an'da adı geçmekte olan peygamberler özelinde kardeşlik hukukuna vurgu yapan başka çalışmanın özel olarak yapılmamış olması sebebiyle, alandaki boşluğun doldurulması adına elinizdeki çalışma kaleme alınmıştır. Bu çalışmayı var olan çalışmalardan ayrı kılan noktanın, insanlığa rol model olarak gönderilmiş olan peygamberler özelinde kardeşliğin hukukuna dikkat çekmesi olduğu söylenebilir. Bu çalışma, Kur'an'da ismi geçen peygamberlerin kendi kardeşleriyle yaşadıkları olumlu ve olumsuz durumlar üzerinden, insanlığın dikkatlerinin çekilmek istendiği yönleri ele almıştır.

Yapılmış bu çalışmayla, alanda özel olarak peygamberler üzerine bir araştırmanın olmayışının getirmiş olduğu boşluğun doldurulması amaçlanmıştır. Her açıdan en güzel örnek konumunda olan ve insanlığı farklı yönlerden uyararak fitrata döndürmeyi amaçlayan peygamberlerin, aile üyesi olan kardeşlerin birbiriyle olan diyalogları noktasındaki örnekliğine dikkat çekilmek istenmiştir. Daha çok doküman analizi

yöntemiyle hazırlanmış olan çalışmada, aynı zamanda tünden gelim yöntemi kullanılarak peygamberlerin hayatlarındaki örnekler teker teker incelenmiş ve ortaya genel bir çerçeve konulmaya gayret edilmiştir.

Araştırma, Kur'an'da yer alan ve aileyle birlikte kardeşlerin hukukuna dikkat çeken bütün ayetleri hedef olarak belirlememiştir. Bir kısım ayetler bazı durumlarda varlığına işaret etmek maksadıyla dipnot olarak araştırmanın konusu olmuştur. Ayrıca yine Kur'an'da var olan ve daha çok din kardeşliğine ve dava birliğine işaret eden ayetler de araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Bu bağlamda ele alınmış olan çalışmaların varlığı böyle bir yaklaşımın gereksizliğini de ortaya koymaktadır. Dolayısıyla elinizdeki araştırma kapsam olarak sadece Kur'an'da geçen yirmi beş peygamber içerisinde kardeşleriyle olan diyaloglarına dikkat çekilmiş olan peygamberler özelindeki vurgu ve örnekleri ele almaktadır.

Müslüman ailesinde kardeşlerin birbirlerine karşı hukukundan bahsedilecekse akla gelmesi gereken en temel dayanak/kaynak hiç şüphesiz Kur'an ve Hz. Peygamber'in örneklidir. Bu itibarla söz konusu çalışma Kur'an'ın ailenin en önemli fertlerinden olan kardeşlere aile içerisinde yüklemiş olduğu hak ve sorumlulukların keyfiyetini Kur'an'da geçmekte olan peygamberlerin hayatları özelinde ele almaya çalışacaktır. Elbette bu yapılırken yeri geldiği zaman ilgili diğer ayetlere ve az da olsa konuyla ilgili hadislerle de yer verilmeye çalışılacaktır. Ancak çalışmanın özü, tarih boyunca yaşamış olan peygamberlerin ailelerinde bir kardeş olarak ilahi iradenin tüm insanlığa örnek olmasını salık vermiş olduğu noktalara dikkatleri çekmek olacaktır. Kardeşlik denilince akla gelebilecek olan inanç ve soy kardeşliği dışındaki nesep ve kan kardeşliği bu çalışmanın esas çalışma alanını oluşturacaktır.

Peygamberler Örneğinde Kardeş ve Kardeşlik

Kur'an-ı Kerim, insanlığa gönderilmiş olan peygamberlerin sayısının bilinenlerden daha fazla olduğuna bizi kendisi işaret etmektedir (Mü'min 40/78). İnsanlığa gönderilmiş olan bütün elçiler, fitratın bozulması noktasında ilahi dokunuşun gereğini yerine getirmek suretiyle, görevli oldukları toplumlara sıratı müstakimi göstererek görevlerinin gereğini yapmışlardır. Bu görev silsilesi içerisinde son halkayı oluşturan elçi Hz. Peygamber olduğu gibi, temsil etmiş olduğu din de kemale ermiş vasfıyla tanımlanmıştır (Mâide 5/3). Tekmil olunmuş son dini öğretinin içerisinde önceki elçilerin mücadelelerinin olması, bu gayretlerin muhataplar açısından ele alınma biçimleri ve nihayetinde ilahi iradenin ortaya çıkan yaklaşım karşısındaki tasarrufları, yeni muhataplar için son derece dikkati haiz hususlardır. Bu yönüyle Kur'an, geçmiş toplumların tasarruflarını ele almak suretiyle aksayan noktaları, muhataplarına göstermiş ve birçok noktada adeta görsel eğitim metodunu tercih etmiştir. Kur'an, insanlık tarihi boyunca görevlendirilmiş binlerce elçi içerisinde (el-Bezzâr, 2009, s. 9/426), öğretileri evrensel yönüyle öne çıkmış sadece yirmi beş peygamberi, belli yönleriyle içerisine dâhil etmiştir. Kur'an'da yer alan peygamberler ümmete örnek olma noktasında birçok yönden ele alınmışlardır. Bu hususlar içerisinde en dikkate değer olanlarından biri hiç şüphesiz onların aile yaşamları ve aile içi iletişim noktasında almış oldukları tavırlarıdır.

İnsanoğlunun var olduğu günden itibaren kendine kurmuş olduğu dünya içerisindeki değişmezlerinden bir tanesi, hayati beraber omuzlayacak olduğu ve kendisiyle huzur

bulacağına inandığı, insanlığın en eski sosyal kurumlarından ailesidir. Arapça (عول) kökünden türemiş olan ve Türkçeye de aynı kullanımdan geçen aile kelimesi, bir şeyin tartıda ağır veya hafif gelmesi, önemli olmak, ağır basmak, çoğalmak gibi manalara gelmektedir (ez-Zebîdî, 1974, s. 30/70-71). Türkçede ise aynı kelime; evlilik ve kan bağına dayanan, karı, koca, çocuklar, kardeşler arasındaki ilişkilerin oluşturduğu toplum içindeki en küçük birlik gibi manalarda kullanılmaktadır (*Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, <https://sozluk.gov.tr/>, 2021). Elbette ki ailenin varlığı açısından ebeveynler ve çocuklar en az eş ve kardeşler kadar mühim bir konuma sahiptirler. Ancak elinizdeki çalışmanın kapsamı dâhilinde olmamaları sebebiyle onlar başka bir çalışmanın konusunu teşkil edeceklerdir (Ailede Anne-Baba ve çocuk hakları için şu çalışmaya bakılabilir. Varlı, 2020).

Aile kurumunun ayakta kalabilmesi ve varlığını uzun süre devam ettirebilmesinin en hassas noktalarından bir tanesi, aileyi ayakta tutan kardeşlerin birbiriyle olan ilişkileridir. Ailede huzurun devamı söz konusu olduğunda kardeşlerin birbirlerine karşı duruş, tavır ve davranışları önemli hale gelmektedir. Zira eşlerin çocukları konumundaki kardeşlerin, ilişkilerini sağlıklı devam ettirebilmeleri ailenin tüm yapısını direk etkileyecek faktörlerden birisidir. Ailenin işleyiş ve yapısını etkilemesinin yanında en temel hususlardan bir tanesi, kişilerin toplumsal rollerini öğrenme adına, ailede kardeşlerin birbirleriyle olan iletişimlerinin sağlıklı olmasının zorunluluğudur. Bu yönüyle kişilerin sağlıklı sosyal bireyler olabilmeleri adına, ailede öğrenmiş oldukları roller toplumun tamamını bir yönüyle etkileyebilecektir.

Peygamber denildiği zaman fıtratından uzaklaşmış ve uzaklaşma eğiliminde olan insanoglu için birer rehber akla gelmektedir. Kelime manası Farsçada haber getiren demek olan peygamberler (Yavuz, 2007, s. 257), ilahi iradenin kullarına vermek istediği mesajın taşıyıcısı konumunda olan kimselerdir. Onlar, seçilmiş olma özellikleri sebebiyle hayatlarını sürdürme biçimlerinden, ağızlarından dökülen sözlere kadar inananlar açısından örnek kimselerdir. Bu sebeple herhangi bir hususun onlara nispet edilmesi ve onların örnekliğinden geçmiş olmasının ilahi öğretiye değer verenler ve inananlar açısından bağlayıcılığı söz konusudur. Kur'an'da adı geçen peygamberler üzerinden verilmiş olan mesajlar bu açıdan son derece önemli ve kayda değer kabul edilmelidir. İslam'ın kardeşlik hukukuna vermiş olduğu değer, bu özel şahsiyetler üzerinden kayda geçirilmiş olmasıyla ehemmiyetini daha arttırmaktadır.

Her peygamberin kendi gönderilmiş olduğu muhatapları ve ümmeti için tartışılmaz otorite olarak kabul ediliyor olması, iman ve inancının bir gereğidir. Peygamberlere kendi topluluklarının olması gereken yaklaşım ve tutumunun keyfiyetini anlamak için Kur'an'ın Hz. Peygamber'e yaklaşım hakkındaki hükümleri belirleyici kabul edilebilir. Zira temel bakış açısı, Allah'ın elçileri olmaları sebebiyle peygamberlerin farklı olmaması üzerine bina edilmiştir (Bakara 2/285). Bu bakış açısıyla, Allah Teâlâ'nın inananlara yüklemiş olduğu peygambere karşı tutum ve davranışın keyfiyeti, yine Kur'an'da birçok ayetle ortaya konulmuştur (Nisâ 4/13, 14, 69, 80; Mâide 5/92; Enfal 8/20; Nûr 24/52, 54; Muhammed 47/33; Fetih 48/17; Hucurât 50/14; Teğabün 64/12). Kur'an'da peygamberlerin ve yakınlarının kardeşleri ile olan ilişkilerinin keyfiyeti, bu bağlam dikkate alınarak ele alındığında daha iyi özümzenecektir.

Kardeş Kelimesinin Kavramsal Çerçevesi

Arapçada أَخُو kökünden gelen (Neşvân el-Himyerî, 1420/1999, s. 1/200) doğumdaki taraflardan erkek olana (أخ) **eh**, kız olana ise (أخت) **uht** denilmektedir (Halil b. Ahmed, 1988, s. 4/319; el-İsfahânî, 2011, s. 68). Bu isim taraflara birbirine benzemeleri ve ortak noktaları olması sebebiyle verilmiştir (el-Herevî, 1999, s. 1/54). Bu kullanım Kur'an'da kendisine; وَمَا نُرِيهِمْ مِنْ آيَةٍ إِلَّا هِيَ أَكْبَرُ مِنْ أُخْتَيْهَا “Oysa kendilerine gösterdiğimiz her mucize bir diğerinden (kardeşinden/benzerinden) daha büyüktü” (Zuhruf 43/48) ayetinde yer bulmaktadır. Bu kelimenin Arap dilinde ‘birbirine benzeyen’ ve ‘ortak noktası olan’ manasında, farklı kullanımları da mevcuttur. Bu kullanımlardan biri أَخَا الْمَوْتِ (eha'l-mevt) kelimesinde karşımıza çıkmaktadır. Bu tabir, ölüm gibi, ölüme benzeyen şekilde, ölüm kardeşliği manasında kullanılan bir deyimdir. Aynı şekilde, sır kardeşliği yani sırları birbirine benzeyenler, sırları ortak olanlar anlamında أَخَا السِّرَارِ (eha's-sîrar) tabiri de kullanılmaktadır (ez-Zebîdî, 1974, s. 37/50). Arapçada iki kardeşe الأخوان (el-ehavan) denilmesinin ise kelimenin asıl anlamlarından birinin, birbirine muhabbet duyup anlayış göstermek manasına gelmesi sebebiyle olduğu ifade edilmiştir (İbn Fâris, 1986, s. 89). Dolayısıyla bu veriler ışığında kardeş kelimesinin birbirine benzeyen, birbiriyle ortak noktaları çok olan ve birbirlerine muhabbet duyup anlayışlı davrananlar manalarında olduğu söylenilebilir. Arapçada bir tamın parçaları olmaları ve aynı rahimden dünyaya gelmiş olmaları yönüyle anne ve baba bir olan kardeşlere “eş-şakik” denilmektedir (Suhârî, 1420/1999, s. 3/329; Neşvân el-Himyerî, 1420/1999, s. 6/3332). Yine aynı anne babadan olmaları sebebiyle öz kardeşler için “benü'l-a'yân” tabiri de kullanılmaktadır (Yaran, 2001, s. 484).

Aynı anne babadan doğmuş veya anne babalarından biri aynı olan çocukların birbirine göre adı (Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>) ve toplumumuzda kardeş, kardaş, gardaş gibi çeşitli kullanımlara sahip olan kardeş kelimesi, “karındaş” kelimesinden gelmekte ve “aynı karında bulunanlar” anlamında kullanılmaktadır (Yılmaz, 2012, 115). Bu bakış açısıyla insanlık ailesi ele alındığında, karşımızda koskoca bir kardeşler topluluğunun varlığı ve kardeşlerin hukukunun aslında insanlığın birbirine karşı hak ve sorumluluklarını ortaya koymuş olduğu ortaya çıkacaktır. Zira insanoğlunun aynı anne ve babanın sülbünden gelmiş olduğu nassa dayalı bir hakikattir (A'raf 7/26, 189; كلكم لآدم وآدم من تراب , et-Tirmizî, 1975, s. 5/389 No: 3270).

İslam'da olduğu şekliyle diğer ilahi dinlerde de insan nesli, aynı anne babanın kardeşleri olarak kabul edilmiştir (Tekvin, 2/7, 22). İlahî dinlerde ortak olarak ifade edilmiş bu hakikat dikkate alındığında insanoğlunun genel manada bir ailenin kardeşleri olduğu ve birbirleriyle muamelelerinde bu hakikatin temel alınmasının gereği ortaya çıkmış olmaktadır. Kur'an'da insanların farklı topluluklar halinde vücut bulmalarının hikmeti ayette; يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا “Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekler bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık” (Hucûrat 49/13) şeklinde, tanışmak, aralarında ülfet ve muhabbet kurmak olarak nitelenmiş ve aynı hakikate vurgu yapılmıştır. Bir anne babanın çocukları olarak insanoğlunun birbirinden ırk, kabile, soy bağlamında bir üstünlüğünün olmadığı da yine aynı ayetin devamında; “Allah nezdinde en şerefliiniz takoaca en ileride olanımızdır” (Hucûrat 49/13) ifadesi ile yerini almıştır.

Kardeşliğin Sürdürülmesine veya Bozulmasına Sebep Olan Tutumlar

İnsanların ilk sosyalleştikleri ve ileride kendilerini içerisinde bulacakları hayatlarındaki rollerine hazırlamak için doğal olarak kendilerine sunulmuş olduğu ortam ve bu ortamı oluşturan kardeşleridir. İnsanlar normal şartlarda, anne-babalarıyla olduklarından daha fazla, ömürlerinin çoğu kısmını, seçme imkânı olmadan bir ailede buldukları kardeşleriyle geçirmek durumunda kalırlar. Aile içerisindeki fertlerin birbiriyle sağlıklı ve doğru iletişimleri, aile kurumunun sağlam olmasına, ailenin sağlam olması ise toplumun geleceğinin güvende olmasına vesile olur. Çünkü Kur'anî öğretiye baktığımızda Mekki ayetlerde daha çok aileyi oluşturan bireylerin inşası, Medeni ayetlerde ise bu bireylerden oluşan toplumun inşası gerçekleşmiştir.

İnanan toplumlar için son derece önemi haiz aile kurumunun sağlıklı işleyebilmesinde en önemli etken kardeşlerin birbiriyle olan iletişiminin doğru ve sağlıklı olmasıdır. Psikanalist Otto Rank'ın (ö. 1939) bu bağlamda söylemiş olduğu; "*Bizim ilk aşkımız ve ilk kinimiz kardeşe karşı duyulanıdır.*" sözü, bu iletişimin olumlu ve olumsuz boyutlarını ifade sadedinde güzel bir tespittir (Samurçay, 1982, s. 12). Bireylerin kimliklerini ve kişiliklerini oluşturmada en önemli rol sahibi, kişinin kendi kardeşidir. Georges Gusdorff'un (ö. 2000) insanın kendi dışında başka bir varlıkta şahsiyetini gerçekleştirebileceği bu ilk muhatapın kardeşi olması (Yıldız, 2020, s. 78), kardeşler arası ilişkilerin inanç bağlamında da önemini ortaya koymaktadır. Kardeşlerin kendi aralarındaki iletişimin kalitesi, şahsiyetlerini oluşturmuş oldukları birincil kurum olan aileden, şahsiyetleriyle yön verecek oldukları toplum saflarına sağlıklı bir geçiş için son derece önemlidir (Samurçay, 1982, s. 12).

Aile içi iletişimde kardeşler arasındaki kalite eksikliği ve şiddetin hâkim olması, birey olarak katılacak oldukları toplumun bünyesini de olumsuz etkileyecektir. Kendisinde bulunan farklı zafiyetler sebebiyle kardeşlerinden şiddet görmekte olan birey, toplumda sahip olacağı konumda bu durumu muhataplarına yansıtabilecektir. Bunun sonucu olarak ailede oluşan sıkıntılar farklı şekillerde toplum bünyesine taşınmış hale gelecektir.

Aile içerisinde kardeşler arasında sahip olunan güç ve otoritenin diğer kardeşlere psikolojik ve/veya fiziksel olarak yansıtılması, bireylerin kimliği üzerinde yıkıcı ve onarılması güç yaralar açabilecektir (Yıldız, 2020, s. 80). Fiziksel, cinsel ve psikolojik şiddet türleri muhatap üzerinde etki bakımından en yıkıcı olanı psikolojik şiddettir. Bu şiddetin ebeveynler tarafından çok fark edilmemesi ve yaşın ilerlemesiyle artması (Yıldız, 2020, s. 81) sebebiyle üzerinde en çok durulması gerekenler arasında yer almaktadır.

Kur'an, birçok ayetiyle aile kurumuna ve bu kurumun istenildiği şekilde ayakta kalabilmesi noktasında fertlerin eylemlerine özellikle dikkat çekmiştir. Kur'an'ın ailenin en etkin kişilikleri olan kardeşlerin ilişkilerinde insanlığa örnek olarak sunmuş olduğu rol model şahsiyetler arasında en önemli yeri peygamberler almaktadır. İnsanlığa sunulmuş olan bu davranış modelleri Kur'an'da olumlu ve olumsuz yönleriyle yer almış ve kardeşlik hukukunu güçlendiren ve yaralayan noktalara dikkat çekilmiştir.

Kardeşlik hukukunu zayıflatan unsurlar, haset ve kıskançlık başlığında, kardeşlik hukukunda olması gereken ve istenilen hususlar ise, iyilik ve doğruda yardımlaşma, isâr ve olgunluk-afetme başlıklarında ele alınmaya gayret edilecektir. Her ne kadar bu vurgular dışında olumlu ve olumsuz yönleriyle kardeşliğe etkisi olan ayetler Kur'an'da mevcut ise de peygamberler özelinde ele alınmamış olmaları sebebiyle bu araştırmada

ele alınmayacaklardır.

Kardeşliğe Etkisi Bakımından Kıskançlık ve Haset

Günlük yaşantı içerisinde sosyal, aile ve iş hayatında birçok durumda karşımıza çıkan, fertlerin hayatını zorlaştıran haset, bir kişinin elinde olan nimetin olmamasını istemek veya bu yönde gayret sarf etmektir (Râgıb, 2011, 234). Kıskançlık ise belli alanda üstünlük gösteren ve sevilen şahsın ilgisinin, farklı kimselere yöneldiği düşüncesiyle hissedilen duygu ve takınılan davranıştır (Enç, 1980, s. 108). Toplumsal yaşantı içerisinde farklı birçok alanda karşımıza çıkan ve olumsuz sonuçlara sebep olan bu davranışlar en fazla ve çoğu zaman kaçınılmaz olarak karşımıza aile kurumunda ve ekseriyetle kardeşler arsasında çıkmakta ve diğerlerine göre çok daha fazla yıkıcı etkiye sahip olabilmektedir. Bu his ve duygular, muhatabına karşı kaybetme korkusunun tetiklenmiş olduğu şiddetli öfke ve nefret duymanın neticesinde (Necati, 2011, s. 82) kişinin davranışlarının kontrolden çıkması şeklinde olumsuz neticelere sebebiyet vermektedir. İnsan fitratında var olduğu ayetle ortaya konulmuş kıskançlık duygusunun “Zaten nefisler kıskançlığa hazırdır.” Nisâ 4/128) var olması değil, olumsuz ve yıkıcı eylemlere dönüşmesi eleştirilmiştir. Ailevi yaşantı açısından bu denli önemli olması sebebiyle Kur’an, insanlığın varlığı kadar eski bu duyguyu, yine ilk insanlardan olan Hz. Âdem’in oğulları Hâbil ve Kâbil örnekliğinde dikkatlere sunmaktadır.

Kronolojik olarak dikkate alındığında Kur’an’ın bize kardeşlerin hukuku hususunda sunmuş olduğu ilk örneklerden biri Hz. Âdem’in oğullarıdır. Kur’an’ın şahıslara değil olaylara dikkat çekme adına ortaya koymuş olduğu usul gereği (Demirci, 2014, s. 213), adları Kur’an’da geçmeyen ve Âdem’in iki oğlunun haberinin önemine vurgu yapılmış olduğu olay, kardeşlerin arasında geçen husumetin örnekendirilmesi şeklindedir (Mâide 5/27-31). Tevrat’ta Hebel ve Kâin olarak isimlendirilen Hz. Âdem’in iki oğlu (Harman, 1996, s. 376), İslamî kaynaklarda Hâbil ve Kâbil olarak yer almaktadır (Mukatil, 1423, 1/468). Hâbil ve Kâbil üzerinden Kur’an, haset ve kıskançlık duygularının yol açabilecek olduğu ciddi sonuçların neler olabileceğini, insanlığın zihniyet dünyasına sunmuştur.

Hâbil ve Kâbil’in aralarında çıkmış olan bir anlaşmazlık neticesinde başvurmuş oldukları babalarının, kendilerine göstermiş olduğu haklının tespiti yöntemi, Allah’a kurban adamaları olmuştur. İki kardeş kendi mallarından Allah’a kurban adayacak ve kurbanı kabul edilen kardeşin haklılığı ortaya çıkmış olacaktır (Mukatil b. Süleyman, 1423, s. 1/469). Rivayetlere göre iki kardeşin kabul etmiş olduğu bu teklif neticesinde sunulmuş olan kurbanlardan biri kabul edilmiş, diğeri ise reddolunmuştur (et-Taberî, 2001, s. 8/317).⁵ Allah Teâlâ’ya sunmuş oldukları kurbanlardan Kâbil’in kurbanının kabul edilmeyişi, aralarında haset ve kinin ortaya çıkmasının temel nedeni olarak karşımıza çıkmıştır. Ortaya çıkan bir tartışma neticesinde oluşan haset ve öfkenin gemlenmemesi durumu, kardeşlerden birini, diğerini öldürmeye sevk edecek bir öfke birikimine dönüşmüştür. Adaletsizliğin ve kurnaz davrandığını zannetmenin öz kardeşler arasında bile ne derece çirkin ve telafisi imkânsız sonuçlara sebebiyet verebilecek olduğuna dikkat

⁵ Kardeşlerin kurbanlarının kabulü hususunda tefsirlerde farklı rivayetler mevcuttur. Hâbil’in çoban olduğu ve birçok davara sahip olduğu ve kendisinden kurban talep edilince en iyi ve çok sevdiğini kurban olarak sunmuş olduğu rivayet edilir. Kardeşi Kâbil’in ise çiftçilikle iştiğal ettiği, kurban talebine hasadının en kötüsünü vermekle icabet etmiş olduğu ve neticesinde de kurbanının kabul edilmediği ifade olunmuştur.

çekilmiştir. Dolayısıyla saldırganca ve kör bir kıskançlık güdüsüyle hareket etmenin kardeşlik açısından tafisi imkânsız yıkıcı sonuçlar doğurabileceğine işaret edilmiştir (Seyyid Kutup, t.y., s. 3/235).

Bu kıssada dikkat çekilen bir diğer husus ise Allah ve Resulünün hakemliğini kalben kabul etmemenin ve hükmü ilahiye ram olmamanın getirecek olduğu hüsrandır. Zira ayette bahsi geçen ve rivayetlerden Hz. Âdem'in iki oğlu olduğunu öğrenmiş olduğumuz şahısların Allah'a kurban adama sebebi bu duruma işaret etmektedir. Rivayetlere göre o günkü şeriat gereğince farklı batında doğan ikiz erkek ve kızların çaprazlama olarak birbiriyle evlenme usulüne itiraz eden kardeşlerden birinin, güzel olan kıza talip olmak suretiyle şer-î hükmün aksinin uygulanmasını talep etmesi neticesinde kurban sunma ritüeli gerçekleştirilmiştir (el-Mâtürîdî, 2005, s. 3/496). Kurbanı kabul olunacak kişinin isteği Hak katında makbul telakki edilecek ve evlilik işlemi ona göre yapılacaktır (es-Semerkandî, 1993, s. 1/383). Hz. Âdem'in hakem olarak ortaya atmış olduğu teklif neticesinde ihlasla malının en güzelini Allah'a takdim eden kardeşin kurbanı kabul edilmiş, hedefini nefsi isteklerle şekillendirmiş ve o minval üzere kurbanını önemsemeden takdim eden kardeşin kurbanı ise reddedilmiştir (el-Mâverdi, t.y., s. 2/27). Başta hükmü ilahiye uymayan ve hakkının dışında olana talip olan, kurbanının kabul edilmeyişini de önemsemeyecek ve hata üstüne hata yaparak ısrarını sürdürmek suretiyle helakine zemin hazırlamış olacaktır. Bu yönüyle kıssa aynı zamanda muhataplar arasında çıkabilecek olan anlaşmazlıklarda Allah ve Resulünün hakemliğine gönülden ram olmanın da gereğine işaret etmiş olmaktadır.

Burada dikkat edilmesi gereken diğer bir husus ise (Allah-u a'lem) ebeveynin, kardeşler arasında yanlış anlamalara yol açabilecek davranışlardan uzak durmasının gereğine dikkat çekilmesi olmalıdır. Zira rivayetlerde geçen Hz. Âdem'in "*Allah karşılıklı olarak evlenmenizi emretti.*" ifadesine karşı, Kâbil'in "*Allah böyle emretmedi fakat sen Habil'in tarafını tutuyorsun.*" şeklinde cevap vermesi (es-Semerkandî, 1993, s. 1/383), sanki bu bakış açısını destekleyecek başka verilerin de olabileceği izlenimini vermektedir. Dolayısıyla açıklığa kavuşturulmamış ve yanlış anlamalara sebep olabilecek hususların aile içerisinde ne denli ciddi yıkımlara sebep olabileceği de dikkat çekilen hususlardan bir tanesidir.

Kur'an'ın bize, kardeşlerin hukuku hususunda sunmuş olduğu diğer önemli bir örnek ise kıssaların en güzeli şeklinde isimlendirilmiş olan (Yûsuf 12/3) Hz. Yûsuf kıssasında aktarılmıştır. Bu kıssada kardeşlerin dizginlenmemiş olan kıskançlık ve haset duygularının, kişileri ne kadar yanlış davranışlara sürükleyebileceği en güzel biçimde aktarılmış ve bu davranış modlarına karşı inananlar uyarılmıştır. Kıskançlığa kendini kaptırmak suretiyle hak ve hakikatten ayrılmamanın insanları kendi öz kardeşine iftira atmaya (Yûsuf 12/76), yalan konuşmaya (Yûsuf 12/17, 18) ve hatta neticesini düşünmeksizin geri dönülemeyecek daha ciddi yanlışları işlemeye sevk edebileceğine dikkatler çekilmiştir (Yûsuf 12/15). Bahsi geçen kıssa içerisinde verilmiş olan birçok ders olmasına karşın, konumuzla bağlantısı açısından çıkarılabilecek en önemli neticelerden biri, kontrolsüz ve amaçsız kıskançlık ve hasedin kişiyi götüreceği olduğu dönülmez yanlışlar silsilesi olacaktır.

Yusuf Sûresinin içerisinde muhatapları için birçok ibret ve ders niteliğinde olaylar olduğu Kur'an'da "*Andolsun ki Yûsuf ve kardeşlerinde, almak isteyenler için ibretler vardır.*" (Yûsuf 12/7) ayetiyle ifade edilmiştir. İffet timsali olması, devlet yönetiminde ehil olması,

rüyaları tabir edebilmesi ve kardeşleriyle kurmuş olduğu iletişim ve ilişki yönleri bunlar içerisinde en dikkat çekenler arasındadır. Her şart ve durumda Allah Teâlâ'yı unutmayanların nihayetinde en yüksek mertebelere ulaştırılacağını da yine sûre haber vermektedir (et-Tabâtabâî, 1997, s. 11/90).

Babalarının küçük olan Yusuf ve kardeşine karşı sevgisini açıktan ve diğer kardeşlerin hissedeceği derecede yansıtmamasının sebep olduğu (et-Taberî, 2001, s. 13/14) olaylar dizisinin varmış olduğu yanlış davranış modları kıssada ele alınmıştır. Her ne kadar annelerinin hayatta olmaması ve yetim kalmaları sebebiyle babaları Hz. Yakup'un himayesinde kalmış ve babaları anne eksikliğini hissettirmeme adına onlara daha fazla ihtimam göstermiş olsa da (el-Mâverdi, t.y., s. 3/9) bu durum diğer kardeşler nazarında anlayışla karşılan(a)mamış ve iki taraf arasında sıkıntılı bir sürecin içerisine girilmiştir (İbn Ebî Hatim, 1419, s. 7/2102). Kıssa bu yönüyle evlatlar arasında sevginin hissettirilmesi ve yansıtılması açısından dikkatli davranmanın gereğine dikkat çekerek diğer kardeşlerin; "*Kardeşleri dediler ki: Yusuf'la kardeşi (Bünyamin) babamıza bizden daha sevgilidir. Babamız açık bir hata içerisinde.*" (Yûsuf 12/8) şeklinde eleştirilerine yer vermiştir. Zira babalarının kendilerini ihmal ettiğini düşünen ve sevgisini Yusuf'a has kıldığı zannına kapılan kardeşler, içlerinde saklamış oldukları bu kin duygusuyla hem babalarından hem de kardeşlerinden bir nevi intikam almaya koyulmuşlardır (el-Kuşeyrî, t.y., s. 2/170).

Hz. Yusuf'a babasının sevgi dolu yaklaşımının diğer kardeşlerde oluşturmuş olduğu kıskançlık duygusu, kardeşlerine karşı bir kine dönüşmüş ve onu öldürmeyi planlamalarına varacak bir çıkmaza girmelerine sebep olmuştur (el-Kuşeyrî, t.y., s. 2/170). İçerisine girmiş oldukları bu hissi durum onları "*Yusuf'u öldürün veya onu ıssız bir yere bırakın ki babanız size kalsın.*" (Yûsuf 12/9) diyebilecek acımasız yaklaşım içerisine sokmuştur (el-Mâtürîdî, 2005, s. 6/211). Ayetlerin devamına bakıldığında içerisine düşmüş oldukları kıskançlık sarmalının geçici ve anlık bir duygu birikmesinden öte olduğu ve kardeşlerini ortadan kaldırma yaklaşımıyla devam eden bir kine dönüştüğü görülecektir. Kıssa, masumca bir sevgiyi yansıt(a)mama olayından hareketle kıskançlık ve haset duygusunun varmış olduğu sınıır, günahsız bir çocuğun katledilmesine varabilecek olduğunun gösterilmesi ve duyguları kontrol edememenin bir aileyi getirebileceği felaketin boyutlarını ortaya koyması açısından son derece önemli ilahi öğretileri içermektedir. Zira kardeşlerinin öldürülmesi veya ortadan kaldırılıp başka bölgelere gönderilmesi fikrini kardeşlerin; "*Babamızın ona yönelen ilgi ve sevgisinin tekrar bize geri dönmesi*" (et-Taberî, 2001, s. 13/19) sözleriyle açıklamaları, meselenin özüne ışık tutması açısından önemlidir. Katledilmeye niyet edilmiş bir çocuğun yanı sıra (Yusuf 12/9, 10), yalan üzerinde birleşmiş olması (Yusuf 12/16-18), ayrıca küçük yaşta bir çocuğun kuyuda bırakılması neticesinde ortaya herhangi bir pişmanlığın çıkmaması ve uzun yıllar karşı tarafın durumunun göz ardı edilmesi suretiyle kurulan tuzağın devam ettirilmiş olması (Yusuf 12/77), kıskançlık ve haset hastalığının hangi boyutlara ulaşabileceğinin en açık Kur'anî ifadesi olarak kabul edilebilir.

Kardeşlikte Beklenti: İyi ve Doğru Yardımlaşma

Aile içerisinde birlik ve beraberliğin devamı noktasında hassas davranış modellerinden bir tanesi kardeşlerin iyi ve güzel eylemlerde birbirlerini desteklerken kötü ve çirkin eylemlerde birbirlerine engel olma ve birbirlerini iyi ve güzele teşvik etme tutumunu geliştirmelerdir. Tüm inananlar için temel düstur olarak Kur'an'da yer alan bu husus (Asr

103/3), öz kardeşler arasındaki muhabbet ve sevgiyi artırıcı rol üstlenirken aynı zamanda Allah'ın rızasını kazanma ve takva bilincine sahip olmalarını sağlayacaktır. Kur'an-ı Kerim'in iyiliğin yaygınlaştırılması bağlamında; *"İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın. Allah'tan korkun."* ayeti, bu hakikate dikkat çekmektedir.

İyilikte yardımlaşılması hususu peygamber ailesi bağlamında ilk olarak Hz. Âdem'in ailesinde karşımıza çıkmaktadır. Hz. Âdem'in iki çocuğundan bir tanesinin kıskançlık ve haset ederek diğerini öldürmek üzere harekete geçmesi üzerine, öldürülecek olan kardeşin karşındakine önce hak ve hakikati hatırlatarak; *"Allah ancak takva sahiplerinden kabul eder."* (Mâide 5/27) eğer bu günahı işlersen zelil ve hakir olarak hayatına devam edeceksin (Mukâtil b. Süleymân, 1422, s. 1/469), şeklinde mukabelede bulunmasını Kur'an'da örnek bir model olarak sunulması bu açıdan önemli bir ölçüt olarak ortaya çıkmaktadır. Ayette geçen öz kardeşten gelen öldürme fiilinin insanı hüsrana götürecektir çok kötü bir eylem olduğu, kardeş diliyle vurgulanmaktadır (Mâide 5/30). Ancak bir o kadar vurgulanan hususun, öldürülecek olan kardeşin en zor zamanda bile kötülüğe cinsiyle mukabele etmeyerek, sebebini Allah'tan korkmak olarak ifade etmesi olmalıdır (es-Semerkandî, 1993, s. 1/384).

Kardeşlik hukuku içerisinde önemli bir yere sahip olan ve Hz. Âdem'in oğulları özelinde bizlere sunulan hususlardan diğeri ise yapılan kötülüğe mukabelede bulunma imkânı varken bundan imtina etmek suretiyle misliyle karşılık vermeme olgunluğu içerisinde olabilmektir (İbn Atıyye, 1422, s. 2/178). Ayet-i Kerime'de *"Andolsun ki sen öldürmek için bana el uzatsan bile, ben öldürmek için sana elimi kaldıracak değilim! Zira ben âlemlerin rabbi olan Allah'tan korkarım."* (Mâide 5/28) buyurulmuş olması, bu davranışı etkin kılabilmek için karşılığını Allah'tan bekleme anlayışıyla öfkeyi yenebilme erdeminde bulunmanın teşvik edilmesiyle açıklanabilir. Zira ayet, ruhu kirlenmemiş ve temiz kalabilmiş kimsenin saldırgan bir tutumu hoş görme noktasında hiçbir bahane bulamayacağına işaret etmektedir (Seyyid Kutup, t.y., s. 3/235). Aynı zamanda ayette her türlü kötülük ve saldırganlık karşısında iyiliği emrederek sınırları teskin etmenin kardeşçe bir tutum ve takvanın işareti olduğuna vurgu yapılmaktadır. Hz. Peygamber'in iki Müslümanın birbirini öldürme kastıyla silahlarına sarılmasının ardından ölen ve öldürülenin cehennemlik olacağını, onların öfkelerini dizginlemeyerek birbirlerini öldürme niyetine bağlanmış olması, Müslümanın öfkesini gemlemesinin gereğini ortaya koymaktadır (el-Mâtürîdî, 2005, s. 3/497, 498). Allah'tan korkan kardeşin, yapmaya çalıştığı kötülüğün, kardeşini engelleme gayreti takvasının bir işareti ve göstergesi olarak övülmüş olması, kardeşliği ayakta tutan hususlardan birinin iyilikte yardımlaşma ve kötülük söz konusu olduğunda engel olmaya çalışma olduğunu ortaya koymaktadır (Seyyid Kutup, t.y., s. 3/236). Böyle davranmanın tüm inananlar için bir seçenek değil gereklilik olduğu, Hz. Peygamber'in; *"İki Müslüman silahlarına davranır ve biri diğerini öldürürse ikisi de ateştedir."* (Hanbel, 2001, s. 32/361 No: 19590) hadisi ile ortaya konulmuştur.

Ayette, kardeşlerden birinin diğerini öldürmeye kastetmesine karşı diğer kardeşin *"Andolsun ki sen öldürmek için bana el uzatsan bile, ben öldürmek için sana elimi kaldıracak değilim!"* (Mâide 5/28) sözü, en zor durumlarda bile kardeşe karşı zalim olmaksızın mazlum olarak Allah'ın rızasını kazanma niyetiyle hareket etmenin gereğine işaret etmektedir. Zira muttaki olarak nitelenen kardeş, zalim olarak yaşamaktansa mazlum olarak ebedi saadeti seçerek ölümü kabullenmiştir (et-Tabâtabâî, 1997, s. 5/308). Bununla beraber, *"Eğer müminlerden iki grup birbiriyle kavgaya tutuşursa hemen aralarını düzeltin;*

ikisinden biri diğerinin hakkına tecavüz etmiş olursa -Allah'ın emrine geri dönünceye kadar-haksızlığa sapanlara karşı savaşın." (Hucurât 49/9) emri, öfkesine hâkim olamayarak haddi aşanlara karşı, müminlere müdahale görevi vererek mazlumun yanında durmayı gerekli kılmıştır (el-Cessâs, 1415, s. 2/502).

İyilikte ve doğrulukta kardeşlerin yardımlaşmasına, peygamberler hayatından verilebilecek güzel misallerden biri, kendisine yapılmış tüm kötülük ve haksızlıklar karşısında kardeşlerini affetme alıcenaplığı göstermiş olan Hz. Yusuf'un yaklaşımıdır.

İyilik ve güzellikte kardeşlerin yardımlaşmasına peygamberler hayatından verilebilecek örneklerden bir diğeri ise Hz. Musa ve Hz. Harun'un ilişki biçimleridir. İlahi davet yolunda kendisine yardımcı olarak seçilmesini Allah Teâlâ'dan talep eden Hz. Musa ve bu davetin muhatabı olan kardeşi Hz. Harun, kendilerine verilmiş olan tebliğ görevi esnasında birçok sıkıntıya beraber göğüs germiş (el-Mâtürîdî, 2005, s. 7/278) ve bu uğurda en zor meselelerde birbirleriyle yardımlaşarak görevlerinde muvaffak olmuşlardır (A' râf 7/142; Yunus 10/75). Dini hususlarda yardımlaşma ve Allah'ın dinini insanlara tebliğ etme ve risalet görevi gibi büyük ve şerefli bir görevde kendisine yardımcı olarak ailesinden biri olan kardeşi Harun'u istemiş olması (Tâhâ 20/29) sevginin ve iyilikte yardımlaşmanın en mükemmel örnekleri arasında gösterilebilir (er-Râzî, 1420, s. 22/45).

Kardeşlikte Zirve: Kardeşini Kendine Tercih Etme (İsâr)

Kur'an'da ismi geçen peygamberler özelinde, kardeşler arası hukuk noktasında dikkat çekilmiş olan hususlardan bir tanesi îsâr anlayışında olabilmek erdemidir. İsâr, sözlük manası olarak "bir şeyi veya bir kimseyi diğerine üstün tutma, tercih etme" anlamındadır (Reynhârt Dûzî, 1979-2000, s. 1/82). İstilahî kullanım açısından ise, "kendi muhtaç olan kimsenin, etrafındaki kişiler adına fedakâr davranarak onların ihtiyacını önceleme" demektir (el-İsfahânî, 2011, s. 62). Kur'an'da Hz. Peygamber'in arkadaşlarından Medine'li ensarın muhacirler için ortaya koymuş olduğu diğerkamılığı övme adına dile getirilmiş olan îsâr anlayışı, peygamberler özelinde karşımıza Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn kıssasında çıkmaktadır.

Hz. Mûsâ'nın kardeşi Hz. Hârûn'a karşı, örnek olarak Kelamullah'a kaydedilmiş olma özelliğini barındıran yaklaşımı, inanan kardeşler arasındaki ilişkinin ve hukukun ortaya koyulması adına son derece önemlidir. Hz. Mûsâ'nın, kendisinden üç yaş büyük yani abisi olan Hz. Hârûn'a (Harman, 1997, s. 254) peygamber olması için dua etmesi (et-Taberî, 2001, s. 15/561), onun hitabetini kendiyile kıyaslayarak övmesi ve kendisinden hitabete daha layık olduğunu ifade etmesinin Kur'an'a yansımaları, bu tutum ve davranış rollerinin tüm inananlar için örnek olmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Allah Teâlâ tarafından özel görev verilen, diğer insanlar içerisinde seçilmek suretiyle peygamberlik gibi bir makama getirilmiş olan ve ayette ifadesini; "Ey Mûsâ! Seni peygamberlikle, buyruklarımı tebliğle görevlendirmek ve seninle vasıtasız olarak konuşmak suretiyle insanlar arasında sana seçkin bir mevki verdim. O halde sana verdiğimi al ve şükredenlerden ol!" (A' râf 7/144) şeklinde bulan kişinin, kardeşi için kendi makamına denk bir makam talep etmesi ve bu talebini, onun üstün vasıflarını zikretmek suretiyle delillendirmiş olması son derece mühimdir.(er-Râzî, 1420, s. 22/45) Zira Hz. Hârûn'a peygamberliğin verilmesi, Hz. Mûsâ'nın talebi ve isteği olan ve Kur'an'da ifadesini; "Bana ailemden bir de vezir (yardımcı) ver." (Tâhâ 20/29) şeklinde bulan, duasının kabul edilmesinin bir neticesidir (el-Kurtubî, 1964, s. 11/193). Ve bu duanın kabul edilmesi; "(Mûsâ'ya olan) Rahmetimizin bir sonucu olmak üzere kardeşi Hârûn'u da bir peygamber olarak

onun yanına verdik." (Meryem 19/53) ayetiyle neticelendirilmiştir (Mukatil b. Süleyman, 1423, s. 2/631).

Yüce Allah tarafından peygamberlik gibi bir makamın tevdi edildiği bir kişinin ayette ifade edildiği; "Göğsüm daralıyor, dilim konuşamaz oluyor. Onun için, ne olur, Hârûn'u da peygamberlikle şereflendir." (Şuarâ 26/13) şekliyle kendisinde eksiklik olabilecek hususları görmesi, dile getirmesi ve böyle bir makamdayken kardeşini; "Kardeşim Hârûn benden daha açık ve düzgün konuşur." (Kasas 28/34) diyerek belli vasıfları açısından kendisine tercih etme olgunluğunu göstermesi (el-Beyzâvî, 1418, s. 4/26), kardeşlik hukukunun keyfiyeti açısından oldukça dikkat çekicidir. Zira konuyla ilgili ayetlere bakıldığında Allah Teâlâ'nın Hz. Mûsâ'yı risaletle görevlendirdiğinde onun herhangi bir eksikliğini dile getirmemiş olduğu görülecektir. Hz. Mûsâ ise kendisine verilmiş olan vazifede hata ve kusur yapabilme ihtimalinden çekinmesi sebebiyle, kendisinde var olan ve tefsirlerde farklı sebeplere dayandırılan (er-Râzî, 1420, s. 24/596; eş-Şarâvî, 1997, s. 18/10919)⁶ konuşma sıkıntısını görmüş ve kardeşinin bu yönüyle kendisinden üstün olduğunu dile getirmekten çekinmemiştir. Onun Rabbine yönelmiş olduğu tazarru ve niyazı neticesinde, manevi boyutta bir insanoğlunun erişebilecek olduğu en büyük mertebe olan peygamber olma şeref ve lütfuna kardeşi Hz. Hârûn'un ermesine vesile olmuştur.

Kardeşliğin Devamında Kilit Rol: Olgunluk ve Affetme

İnsanoğlu yapısı gereği sosyal bir varlıktır. Bu yönüyle bakıldığında zaman zaman insanlar arası ilişkilerin gerginleşmesi ve sıkıntılı hale gelmesi kaçınılmaz bir durum olarak durmaktadır. En yakınlarından başlayarak toplumsal hayat içerisinde birçok farklı kimseyle hesap edilemeyecek ortamlarda, karşılıklı gerginliklerin oluşması ve bu gerginliklerin istenilmeyecek seviyelere ulaşması imkân dâhilindedir. Kişinin öfkesini kontrol edemeyerek sınırlarını aşması, toplumsal döngüyü etkilediği kadar kişinin kendi psikolojisine de zarar verir. Bu sebeple bir kimsenin karşısındaki kişiyi affetmesi insani yaklaşım ve ilişkilerin olması gereken normal seyrine geri dönmesine olanak verir (Güven & Erdem, 2020, s. 562). Kişilerin kişilik ve kimliğinin bozulmasına sebep olarak öncelikle ve ilkin kendilerine zarar vermesine neden olan öfke karşısında İslam, müntesiplerine olgunluk göstermek suretiyle affetmelerinin gerekliliğini tavsiye etmektedir.

Son ilahi vahyin elçisi konumunda olan Hz. Peygamber, getirmiş olduğu haberlerin ilahi kökenli olması sebebiyle mutlak gerçeklerin temsilcisi konumundadır. Allah Teâlâ'nın gözetiminden geçiyor olması (Necm 53/3), Hz. Peygamber'in ağzından dökülenler için en doğru söz nitelmesini hak etmektedir. Ağzından dökülenlerin yüzde yüz doğru haberler olmasına karşın Allah Teâlâ'nın; "Sen onlara sırf Allah'ın lütfettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etraftından dağılır giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile." (Âl-i İmrân 3/159) şeklindeki uyarısına ve yol göstermesine muhatap olması, İslam'ın yumuşak kalpli olmaya ve muhataplarını affetmeye ne derece önem vermiş olduğunun en bariz göstergelerinden kabul edilebilir.

Kur'an'da bizatihi ismi zikredilmek suretiyle insanlığa örnek gösterilmiş peygamberlerden birçoğunun muhataplarını affetmeleriyle öne çıkmış olduğu

⁶ Râzî, Hz. Mûsâ'nın konuşma sıkıntısının doğuştan olabileceğini veya Firavn'ın sakalını çekme olayı sonrası ağzına köz konulması/alması olayından kaynaklı olmasının mümkün olduğunu ifade eder. Şarâvî ise, dilinde var olan bir yumru sebebiyle konuşmasının ağır olduğu şeklinde ifade etmiştir.

görülebilir (A'râf 7/199). Ancak konu gereği kendi öz kardeşlerinin yapmış olduğu ve günlük hayat içerisinde değerlendirildiğinde affedil(e)meyecek gibi duran ve bu yönüyle insanlığa örnek gösterilen peygamberî rol model Hz. Yusuf'ta ortaya çıkmaktadır.

Hz. Yusuf kardeşleri tarafından henüz çok küçük yaşta olduğu bir dönemde, tüm hayatını etkileyecek, değiştirecek ve gençliğinin en güzel yıllarını hapisanelerde geçirmesine sebep olacak önemli yanlışlara maruz kalmıştır (et-Taberî, 2001, s. 13/19). Genel olarak bakıldığında sadece kıskançlık denilemeyecek, planlı ve organize bir yok etme/öldürme hadisesinin söz konusu olduğu Kur'anî anlatımla gayet aleni olarak açıklanmaktadır (İbn Acîbe, 1419, s. 2/576). Küçük kardeşleri olan Yusuf'u, öldürme kastıyla babalarının yanından alan ve içlerinden birinin teklifiyle tamamen hayatlarından çıkması (el-Âlûsî, 1415, s. 6/383) ve bir meçhule yol almasını amaçlayan bu yaklaşım aslında zahiri bir bakış açısıyla affetmeyi hak etmeyen bir vakıa olarak karşımızda durmaktadır.

Abilerinin kendisi için kurmuş oldukları tuzaklar sebebiyle hayatı altüst olan Hz. Yusuf'un bu desiselere karşı almış olduğu tedbir ve göstermiş olduğu tavrın babası Hz. Yakup'ta olduğu şekliyle sabrı cemil/güzel sabırdan başka bir şey olmadığı görülecektir (Yûsuf 12/83, 90). Tüm gençliği boyunca çekmiş olduğu onca çile ve sıkıntı karşısında, bu duruma sebep olan kardeşleri eline düştüğü zaman ortaya koymuş olduğu olgun tavır, zorluğu ve muhteşemliği sebebiyle Kur'an'a alınmış olmalıdır. Onca çilenin, üzüntü, hasret ve eziyetle dolu bir hayatın ardından kardeşleri eline düştüğünde kurmuş olduğu; *"Bugün yaptıklarınız yüzünüze vurulmayacak, Allah sizi affetsin! O, merhametlilerin en merhametlisidir."* (Yûsuf 12/92) cümlesi, iman edenler için ulaşılması gereken zirve olarak Kur'an'a nakşedilmiştir.

Allah Teâlâ tarafından "En güzel kıssa" tabiriyle isimlendirilmiş Hz. Yusuf kıssasının vermiş olduğu temel ders hiç şüphesiz yukarıda anlatılmış olan yönü sebebiyle affedebilenin sınırlarını çiziyor olmasıdır. Söz konusu sınırlar herhangi bir suçun dışarıda kalamayacağı şekilde geniş tutulmuş ve öldürmeye teşebbüs dahi affetme büyüklüğüne engel olamamıştır. Kıyamete kadar hüküm sürecek olan tüm insanlığın rol model olarak kabul etmesi ve hayatlarında uygulamak suretiyle dünyalarını imar etmelerinin talep edildiği en temel davranış modellerinden bir tanesi, Yusuf kıssasının ifade etmiş olduğu sınırsız affetme erdemine sahip olma olgunluğudur.

Sonuç

İnsanlığın var olma serüveninde köşe taşı konumunda olan ve insanlığa yön vermiş kimseler peygamberlerdir. Hem getirmiş oldukları vahyin tebliğ ve tebyini hem de yaşayarak hayatlarında vahyi işlevsel hale getirmeleri insanlık tarihine her daim yön vermiştir. Binlerce peygamber içerisinden Allah Teâlâ'nın takdirine uygun olarak yirmi beş tanesi dünyada hayat devam ettiği müddet içerisinde insanlığa örnek olarak farklı yönleri ve öğretileriyle Kur'an'a alınmıştır.

Kur'an'da kendisine yer verilmiş olan peygamberler, yaşantıları ve insan olmaları yönüyle muhataplarını derinden etkilemiştir. Son ilahi vahiy olan Kur'an bu muhteşem hayatları farklı yönleriyle insanlığın dikkatine sunmuştur. Birbirinden farklı noktaların örneklendirilmiş olduğu bu hayatlar içerisinde en önemlilerinden biri olan kardeşlik hukukunun gereği, peygamberlerin bir kısmı üzerinden dikkatlere sunulmuştur. Ailenin sosyal yönünü ve aile içerisinde sosyalleşmeyi temsil eden kardeşlik olgusunun geçmiş

dönemlerde yaşamış peygamberler üzerinden örneklendirilmiş olması, inanmış bireylerin hayatlarına dokunması, onları motive etmesi ve eğitmesi noktasında önemli bir işleve sahiptir.

Kur'an'da adı geçen peygamberler içerisinde kardeşleriyle olan münasebetleri açısından dikkatleri çekenler Hz. Âdem'in oğulları, Hz. Yusuf, Hz. Musa ve Hz. Harun olarak sıralanabilir. Adı geçen peygamberler özelinde aile içerisinde kardeşlerin birbiriyle münasebetlerinin olumlu ve olumsuz yönleri ortaya konulmuştur. Kardeşlerin ilklerinden kabul edilebilecek ve ilişkileri Kur'an'a alınmış ilk peygamber çocuklarının Hz. Âdem'in çocukları olduğu görülecektir. Hem olumsuz hem de olumlu yönleriyle ele alınan bu iki kardeşin ilişki biçimleri insanlık ailesi için son derece mühim ibretleri içermektedir. Aralarında vuku bulan kin ve kıskançlığın Kâbil açısından yol açtığı vahim ve geri dönülmez pişmanlık bugün ve yarın aynı hislere yenilme eğiliminde olanlar için muhteşem birer ibret vesikası olarak güncelliğini korumaktadır.

Kendisine olanca düşmanlık ve kinle yönelen kardeşine karşı Habil'in almış olduğu övgüye mazhar olan tavır, ebedi hayatın mahvedilmemesi adına teenni ve sabırla doğru yolda kalmak olmuştur. Bu yaklaşımın günümüz insanlık ailesinin en çok muhtaç olduğu ilahi öğretiler arasında olduğu da ortaya çıkmaktadır. Ayrıca kardeşler arasında kıskançlığı ve nefreti körükleyebilecek davranışlardan, ebeveynlerin uzak durması ve bu noktada olanca hassasiyet göstermeleri de kıssalar bağlamında çıkarılabilecek dersler arasındadır. Her dönemin ebeveynlerinin ortak problemleri arasında sayılabilecek farklı adaletsizlikler bir yana, sevgide bile adaletsizliği çocukların hissetmelerinin Hz. Yusuf ve kardeşlerinde olduğu gibi ciddi sıkıntılara gebe olabileceği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yine Hz. Yusuf kıssası bağlamında ailedeki uhuvvet ve beraberliğin en temel kilit noktasının affetme olgunluğunu, her şart ve durumda gösterebilme erdeminden geçmiş olduğu anlaşılmıştır.

Hem en yakın sırdaş ve yoldaş hem de hayatın zorluklarını aşma noktasında birincil arkadaş konumunda olan kardeşliğin, isâr anlayışına sahip kardeşlikten geçmiş olduğu Hz. Musa ve Harun kıssalarından alınacak temel dersler arasında yerini almıştır. Kendi kâr ve rahatını değil kardeşinin dünya ve ukbasını hesaba katmanın gerçek kardeşliğin olmazsa olmazları arasında olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunlarla beraber iyi ve doğru söz konusu olunca, kardeşlere düşmesi gereken tavrın yardımlaşma olduğu, yanlış ve kötü hususlarda ise birbirlerini engelleme ve kötülüğe mâni olmanın imanî bir duruş olduğu da çalışma içerisinde ifadesini bulmuştur.

Tüm bu yaklaşımlar sosyal hayatın temel dinamiği ve vazgeçilmezi konumundaki ailenin içerisindeki doğru iletişimin önemine vurgu yapmaktadır. Bireylerin sosyalleşmelerini gerçekleştirmiş ve sosyal hayattaki rollerini doğru tanımlayabilmeleri adına birincil işleve sahip olan aile kurumunun İslam toplumu açısından ne denli önemli bir yere sahip olduğu bu çalışmayla bir kez daha kendini göstermektedir. Bu ilahi öğretilerin doğru anlaşılıp hayata doğru aktarılabilmesinin İslam'ın hedeflediği sağlıklı toplumsal hayat açısından önemi ortadadır.

Kur'an'ın günlük hayatta daha iyi anlaşılması çerçevesinde yapılmış olan bu çalışmada olduğu gibi konuların, daha özel ve daha detaylı olarak güncel hayata dokunan ve dokunması gereken yönleriyle ele alınmasının faydalı olacağı müşahede edilmiştir. Bu yaklaşım, avam tabakası adına Kur'an'ın daha iyi anlaşılması ve uygulama sahasına geçirilebilmesi noktasında pozitif katkıda bulunacağı gibi, aynı zamanda toplumun ilahi

iradenin beklentilerini daha net anlamasını da sağlayabilecektir. İslam toplumunun Kur'an'la tekrar bütünleşebilmesi ve aradaki engellerin kaldırılabilmesi adına bu yaklaşımın mühim olduğu görülecektir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Veri Toplanması: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Veri Analizi: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50)

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	Design of Study: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Data Acquisition: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Data Analysis: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Writing up: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Submission and Revision: 1. Author (%50), 2. Author (%50)

Kaynakça / References

- Ahmed b. Hanbel. (2001). Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel. Müessesetü'r-risale.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Ş. (1415). Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-messânî. Daru'l-kütübi'l-ilmîyye.
- Beyzâvî, Ebû Saîd A. (1418). Envaru't-tenzil ve esraru't-te'vil (C. 4). Daru ihyai't-türasi'l-Arabi.
- Bezzâr, Ebû Bekr A. (2009). Müsnedü'l-Bezzâr (el-Bahrü'l-Zehhar) (1. bs, C. 1-18). Mektebetü'l-ulûm ve'l-hükm.
- Cessâs, Ebû Bekr A. (1415). Ahkâmü'l-Kur'ân (C. 1-3). Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye.
- Demirci, M. (2014). Tefsir Usûlü (30. bs). İfav Yayınları.
- Enç, M. (1980). Ruhbilim Terimleri Sözlüğü. Türk Dil Kurumu.
- Güven, N., & Erdem, T. (2020). Affetme: Kuramsal Bir Dğerlendirme. Uluslararası Dil, Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Güncel Yaklaşımlar Dergisi (CALESS), 2(2), 578-607.
- Halil b. Ahmed, E. A. (1988). Kitâbu'l-Ayn. Mektebetü'l-hilâl.
- Harman, Ö. F. (1996). Hâbil ve Kâbil. İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (C. 14, ss. 376-378). İSAM Yayınları.
- Harman, Ö. F. (1997). Hârûn (C. 16, ss. 254-255). İSAM Yayınları.
- Herevî, Ebû Ubeyd A. (1999). El-Garibeyn fî'l-Kur'an ve'l-hadis. Mektebetü nizar Mustafa el-Baz.
- İsfahânî, Ebû'l-Kasım H. R. (2011). Müfredât. ed-Daru's-Şâmiyye.
- İbn Acîbe, E.-A. A. b. M. b. M. el-Hasenî eş-Şâzelî. (1419). El-Bahrü'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-mecîd. Hasan Abbas Zeki.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed A. (1422). El-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz. Daru'l-kütübi'l-ilmîyye.
- İbn Ebî Hatim, Ebû Muhammed A. (1419). Tefsiru'l-Kur'an'l-Azim (C. 9). Mektebetü nizar Mustafa el-Baz.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn A. (1986). Mucmelu'l-luğa. Müessesetü'r-risale.
- Kaya, O., & Çiçek, H. (2019). Yusuf Suresi/Kıssası Bağlamında Hz. Yusuf ile Kardeşleri Arasında Geçen Olayların Eğitim Açısından Değerlendirilmesi. Route Educational and Social Science Journal, 6(9), 108-123.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh M. (1964). El-Camî' li ahkami'l-Kur'an (C. 1-20). Darü'l-kütübi'l-Mısriyye.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kasım Z. (t.y.). Letâ'ifü'l-işârât (Tefsiru'l-kuşeyrî) (3. Baskı). el-Hey'etü'l-Mısriyye.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr M. (2005). Tefsîru'l- Mâtürîdî (Te'vilâtü ehlî's-sünne). Darü'l-kütübi'l-ilmîyye.

Mâverdî, Ebû'l-Hasen A. (t.y.). En-Nüket ve'l-'uyûn (Tefsiru'l-Maverdî) (C. 1-6). Daru'l-kütübî'l-ilmîyye.

Mukâtil b. Süleymân. (1422). Tefsîru Mukâtil b. Süleymân. Dâru İhyâi't-Türâs.

Necati, M. O. (2011). Kur'an ve Psikoloji (Hayati Aydın, Çev.). Fecr Yayınevi.

Neşvân el-Hîmyerî, N. b. S. el-Yemenî. (1420/1999). Şemsu'l-'Ulûm ve Devâu Kelâmî'l-'Arab min el-Kulûm (C. 1-11). Dâru'l-Fikr.

Râzî, Ebû Abdillâh F. (1420). Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-'gayb). Daru ihyai't-türasi'l-Arabi.

Reynhârt Dûzî, R. B. Â. D. (1979-2000). Tekmiletu'l-Me'âcimi'l-'Arabiyye (C. 1-11). y.y.

Semerkindî, Ebû'l-Leys İ. (1993). Tefsiru's-Semerkindî. Daru'l-kütübî'l-ilmîyye.

Şarâvî, M. M. (1997). Tefsiru's-Şa'râvî (el-Havâtır). Metabiu ahbarî'l-yevm.

Tabâtabâî, M. H. (1997). El-Mîzân fî tefsiri'l-Kur'an (C. 1-22). Müessesetü'l-a'lemi li'l-matbûât.

Taberî, Ebû Ca'fer M. (2001). Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân. Daru'l-hicr.

Tirmizî, Ebû İsâ M. (1975). Sünenü't-Tirmizî (2. Baskı, C. 1-5). Matbaatü Mustafa el-Bâbî.

Samurçay, N. (1982). Çocuklarda Kardeş İlişkileri. Eğitim ve Bilim, 6(36), 6-14.

Seyyid Kutup. (t.y.). Fî Zılâli'l-Kur'an (Salih Uçan, Vahdettin İnce, & Mehmet Yolcu, Çev.; C. 1-10). Dünya Yayıncılık.

Suhârî, E.M. (1420/1999). El-İbâne fî'l-Luğati'l-'Arabiyye (C. 1-4). y.y.

Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>. (2021). <https://sozluk.gov.tr/>

Varlı, A. (2020). Kur'an'da Peygamberler Örneğinde Ailede Anne-Baba ve Çocukların Hukuku. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18, 224-247.

Yaran, R. (2001). Kardeş. İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (C. 24, ss. 484-485). TDV Yayınları.

Yavuz, Y. Ş. (2007). Peygamber. İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (C. 34, ss. 257-262). TDV Yayınları.

Yıldırım, R. (2021). Kur'an'daki Yusuf Kıssası'nın Kardeşlik Ahlakı Bağlamında Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi. Din, Ahlak ve Hukuk, 799-814.

Yıldız, İ. (2020). Kur'an'da Kardeş Şiddeti: Hâbil-Kâbil ve Hz. Yûsuf Kıssalarına Psikolojik Bir Bakış. Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 14(1), 73-95.

Yılmaz, H. (2012). Hadislerde Kardeşlik (Kardeşlerin Kardeşliği). 112-122.

Zebîdî, Ebû'l-Feyz M. (1974). Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kamûs. Vizaretü'l-ilâm.